

'לאז' או 'כחאל'

יוסף קאפח

אלו שני שמות לפעולה אחת הנקראת בימינו כפי המתעניינים הלא־תימנים, או אף התימנים, 'ניילא', שהוא שם השחרות וההשחרה גם בשפה הצרפתית העתיקה, שכן מובא בפירוש¹ לפסחים לה ע"א בתור שם לגרגרי ה'שוארצקימל' (חבה סודא). המדובר הוא באותם צמידים ואצעדות אשר לאחר פיתוחם מילאו בהם מקומות מסויימים בחומר כחלחל שחרחר כדי להבליטם, ודבר זה נסך חן ויופי לאותם אצעדות או צמידים. הצמידים או האצעדות הללו, בין עבודות ריקוע ובין מעשה יציקה, היו מקובלים לפנים על הנשים גם במרכז־תימן, אלא שלאט לאט נדדו למזרח־צפון־תימן, ובו בזמן הלכו ונעלמו משימוש תושבי מרכז־תימן, אך בצפון־מזרח נשאר שימושם עד ימינו, אם כי במידה מצומצמת.

העבודות הללו היו מוחזקות בעיקר בידי משפחתנו דורות רבים. ידועים לי במשפחתנו שלושה־עשר דורות, ואני אחרון, שעסקו בצורפות הכסף והזהב לכל גוניה וצורותיה, ובמיוחד בייצור אצעדות וצמידים המקושטים ב'לאז'. ואלה שמות שלושה־עשר הדורות מלמטה למעלה כלומר, ממני ולמעלה: יוסף, בן הרב דוד, בן הרב הדיין יחיא, בר' שלימאן, בר' סאלם, בר' שלימאן, בן הרב יחיא, בר' סלימאן, בן הרב הדיין יוסף, בר' סעיד. ר' סעיד חי בסביבות שנת אתתק"ג לשטרות, מקביל לשנת ה'שצ"ט ליצירה (1638). בידי שטר משנת אתתקצ"ט לשטרות, לפיו מכר את ביתו לעת זקנתו לבנו הגדול, הרב הדיין יוסף. כי כך נהגו אבותי כדי למנוע סיבוכים וסכסוכים בין האחים בענייני ירושה, כאשר הגיע האב לימי זקנה היה מוכר את הבית לבנו הגדול, ומחלק את מה שקיבל מן הבן הקונה ליתר האחים, לכל אחד לפי זיקותו; והיו בנים שלא קיבלו מאומה ומרצונם ויתרו מפני שאינם זקוקים. וכך נשאר הבית בידי המשפחה דור אחר דור. הבית המדובר נבנה ברובע היהודי 'קאע אליהוד' מיד לאחר שוב יהודי צנעא מגלות 'מוזע' הידועה, שהיתה בשנת אתתקפ"ט בערך. ומאז נבנה הבית ישיבה בו משפחתנו דור אחר דור עד אשר עזבתיו אני בעלותי ארצה בשנת תש"ג ליצירה. את מקומו של הבית ברובע היהודי סימנתי במפת הרובע היהודי, אשר שירטטתי וצירפתי לספרי 'הליכות תימן'. כמעט באותו בית־מלאכה עבדנו ויצרנו את תוצרתנו במשך שלושים־מאות שנה בערך; אמרתי 'כמעט' מפני שהיה פרק־זמן לא ארוך שסבי, הרב יחיא, וסבו, ר' סאלם, עבדו בבית־מלאכה ברובע הערבי בשוק 'עקיל', שהיה ידוע כשוק הצורפים והאומנים היהודים. מקצת כלי־העבודה, כלומר אותם הכבדים שבהם, שאינם ניתנים בקלות

לשכירה, לכילוי ולכילוי — שימשו בידינו כשלוש-מאות שנה, עד אשר עזבתים אני בעלותי ארצה.

מסוג הצמידים הללו שהיו כמעט, או בדרך-כלל, מיוחדים למשפחתנו, נמצאים כיום כמה אחדים במוזיאונים שונים בארץ ובחוצה-לארץ, וגם בידי אנשים פרטיים. מהם שחתום עליהם 'סאלם קאפח', סבו של סבי. הוא נפטר ביום י"ח לחודש כסלו שנת בק"צ לשטרות, היא שנת ה'תרל"ט ליצירה (1818). הוא חי שמונים ושלוש שנים; תאריך לידתו המדוייק אינו ידוע לי. מאותם הצמידים יש שחתום עליהם 'יחיא קאפח', הוא סבי. ושני חידושים חידש סבי בחקיקת השם על הצמידים: האחד — שכל הראשונים חקקו באיזמיל 'פראץ', והוא חקק ב'נקטה', כלי החוקק עיגולים קטנים; והשני — שכל הראשונים חקקו באותיות עבריות, והוא חקק באותיות ערביות, או גם באותיות ערביות. בכמה צמידים חקק השם 'דוד קאפח'. אין אותם צמידים בהכרח מעשה ידי אבי, כי כמה 'דוד' היו במשפחתנו: אחד הוא בנו של הרב יחיא, שאני הדור השביעי ממנו, היה עוד הרב דוד, אחיו של הרב יחיא הנ"ל; הוא היה סבו, אבי אמו של מהרי"ץ (ר' יחיא צאלח), וגם הוא עסק בצורפות; נכדו מהרי"ץ מזכירו בפירושו לסידור-התפילה 'עץ חיים' בדיני ברכת כוהנים.

בהרכב ה'לאז', הנקרא גם 'כחאל', נהגו אבותי ואבותי בעצמאות מסויימת, לא נצמדו לנוסחה קבועה, כל אחד הוסיף או גרע בחומר זה או אחר לפי טעמו. יש הרכב שהיה נוטה יותר לשחרות, ויש שנטה יותר לאפרות, ויש שנטה לכחלות. ואף גם זאת, כיוון שלאחר יציאתו כתשו אותו במכתש או שחקהו במשחקת כדי להפכו לאבקה, ולא פצרוהו בפצירה, הרי שינויי ההרכב הקלו או הקשו את כתישתו, וגם זה היה גורם בבחירת הנוסחה.

בידי שישה נוסחים להרכב ה'לאז', שרשמו אבותי, כל נוסחה שונה מחברתה בהרכב יסודותיה, אבל לא בהרבה. אני רושם כאן שש הנוסחאות כלשונן בערבית, ומתרגמן לעברית בשינוי יחידות-המשקל לגראמים, כדי שיהיו מובנים לקורא בן-זמננו, תוך שמירה על היחסיות שבכל נוסח, וכן סדר הזכרת החומרים כפי שהם במקור. עוד שתי הערות: האחת — סבי השתמש בנוסח הראשון המובא כאן; השנייה — בסדר הכנסת החומרים לכור הכניסו תחילה את החומרים הכבדים, היינו את הכסף והנחושת, וכאשר אלה הותכו והגיעו למצב של 'תהריג', כלומר רתיחה, השליכו את העופרת, ואחריה את הגופרית, ומיד יצקו לפני שתבער הגופרית. סבי נהג לצקת לתוך אבקת הגופרית את ה'תנכאר', מין 'בוראקס' ששחקו וערבבו לאחר שחיקת ה'כחאל', כאשר הכל אבקה. תפקידו של ה'תנכאר' למנוע התהוות קליפה דקה על-פני הצמיד מחמת החום, שבלי ה'תנכאר' מקשה אותו הקרום הדק על התפשטות חומר ה'כחאל' במקום המיועד.

ואלה הם הנוסחים:

הרכב הכוחל (תעדול אלכחאל)

- (א) וקיייה טב, וקיייתין רצאץ אסוד, קפלה טהור, ת'לאת' כברית, קפלה אלא רבע תנכאר.
- עברית: עשרה גראם נחושת אדומה, עשרים גראם עופרת, גראם אחד כסף טהור, שלושה גראם גופרית, שלושת-רבעי גראם 'תנכאר'.
- (ב) סת קפאל רצאץ, ארבע קפאל פג'רה, קפלה טהור, וקיייתין כברית.
- עברית: שישה גראם עופרת, ארבעה גראם נחושת אדומה, גראם אחד כסף טהור, עשרים גראם גופרית.
- (ג) כ'מס קפאל פג'רה, כ'מס קפאל רצאץ, קפלה טהור, וקיייתין כברית.
- עברית: חמישה גראם נחושת אדומה, חמישה גראם עופרת, גראם אחד כסף טהור, עשרים גראם גופרית.
- (ד) ת'מאן קפאל ונצף טב, ת'לאת' עשר קפלה ונצף רצאץ, וקיייתין וקפלה כברית.
- עברית: שמונה גראם וחצי נחושת אדומה, שלושה-עשר גראם וחצי עופרת, עשרים ואחד גראם גופרית.
- (ה) ארבע קפאל ורבע טב, סת קפאל ונצף רצאץ, וקיייה כברית.
- עברית: ארבעה גראם ורבע נחושת אדומה, שישה גרם וחצי עופרת, עשרה גראם גופרית.
- (ו) קפלתין טב, קפלה טהור, ארבע קפאל רצאץ, וקיייתין כברית.
- עברית: שני גראם נחושת אדומה, גראם אחד כסף, ארבעה גראם עופרת, עשרים גראם גופרית.

מתיכים את הכל ומערבבים בו הגופרית ומקפיאים ושוחקים.

עד כאן הנוסחים.

בנוסח א, ד, ה, ו, נקראת הנחושת האדומה 'טב'; זה היה השם העתיק של הנחושת הנהוג והרגיל בפי היהודים, כדי שכאשר מדברים בפני הגוי על הרכב מסויים של החומר, לא יבין הגוי במה מדובר, והיו עוד כמה שמות לכמה חומרים, שהיו מיוחדים ליהודים. בנוסח ב, ג, נקרא הנחושת 'פג'רה'; שם זה מקובל וידוע לנחושת אדומה טהורה גם אצל הערבים.

היה עוד 'לאז' ירוק, כירק נאה מאוד, אבל כבר נשתכחה עשייתו. וסבי ז'ל סיפר, כי גם סבו כבר לא ידע היאך עשייתו וממה הורכב. אמנם עדיין השתמשו בו וקישטו בו צמידים אחדים, אלא שקנו אותו מן המוכן, ומשני מקורות השיגוהו. היו שתי

כיפות בניין, האחת של שרידי ארמון של אחד המלכים הקדמונים, שהיתה מקושטת ב'לאז' ירוק, והשנייה כיפה של שרידי מסגד עתיק, שהנערים הערבים היו מקלפים אותו בגניבה ומוכרים אותו לצורפים היהודים, ואלה קישטו בו צמידים שנחשבו ליקרים יחסית.

לא היה עולה על דעתי לכתוב רשימה זו, ולא לספר סיפורי זה, באשר הדברים פשוטים, ידועים ושגרתיים בעיניי, דומה כמי שבא לספר כיצד לובשים חליפה. אלא שראיתי שבתקופה האחרונה רבתה ההתעניינות בסוג-צורפות זה, ואף התקיימו הרצאות בנושא זה באכסניה מכובדת, 'מכון בן-צבי', ומשום כך החילתי גם אני להיווכח שאין הדברים מובנים מאליהם לרבים.

עם הסיום אתאר בקצרה סדר עשיית אותם הצמידים, כיוון שלדאבוננו, ואמנות זו, עם כל אומנות הצורפות, הולכת ונעלמת מבין יהודי תימן. קרוב לאלפיים שנה היתה אומנות זו חזוקה ומוחזקת בידי היהודים בתימן, וכאן צעירינו נמשכים אחרי הכנסות יותר קלות, וכמעט אין מי שהולך ללמוד צורפות לשמה, והמעטים מבני הצורפים שעדיין עוסקים בה הרי הם עוסקים באופן שטחי ביותר, קונים כל הדברים מן המוכן ועוסקים בהרכבות חלק לחלק בלבד, ללא שום ידיעה היאך עושים כל חלק. אומן מסוג זה היה נקרא בתימן 'סקאפי' (סנדלר).

וכך הוא סדר העשייה. לאחר שיצקו את הכסף בתבנית 'מפרג', העשויה ללשונית המיועדת לריקועי פחים 'בטאנה', ריקעו את הפח באומנות עד שנתקבל פח-של-כסף ישר, בעל עובי שווה לפי מראית-העין ומישוש-האצבעות, כי לא היה מיקרומטר, קיצצו את הפח לפי המידה הרצויה, גללו אותו על גבי ה'ריבאל' עד שנעשה כמו צינור חלול, יצקו לתוכו עופרת, או חומר אחר שהיה נקרא 'קאר', העשוי משרפי אילן ויש לו גמישות דומה לזו של העופרת. מבחינה מסוימת היתה ל'קאר' עדיפות על העופרת, כי בעוד שלעופרת דרושה זהירות גדולה בעת הרקתה מן הצמיד, כי אם יגדל החום מעט יתר על המדה יתאכל גוף צמיד הכסף על-ידי העופרת ויתהוו בו חורים, מה שאין כן בחומר ה'קאר', שאינו עשוי להזיק לכסף כלל. לאחר מילוי הצינור בעופרת החלו לכופפו כדי לעגלו בצורת צמיד. היתה לנו 'ג'זפה', בקע עץ בגובה שלושים ס"מ בערך, רוחבו כעשרים ס"מ, ואורכו כשלושים וחמישה ס"מ. היה בו חריץ רחב כהיקף שלוש אצבעות החוצה אותו לכל אורכו בעומק שישה ס"מ בערך, ושלוושה או ארבעה חריצים לרוחבו, כל אחד עמוק וצר יותר מחברו. וכך החלו לעקל את הצינור לאט לאט, תחילה ברחב, ואחר-כך ביותר צר, וכן הלאה עד שנתקבלה צורתו הסופית הרצויה וקרבו שני קצות הצינור להיות קרובים זה לזה. הכרחי החריץ אשר לאורך הבקע, 'אלג'זפה', כדי להעביר דרכו את מוט-העץ שבו מעגלים ומפתלים את הצמיד. לאחר שיש כבר בידינו צמיד חלק אשר מקום הלחמת הצינור מבפנים צייר עליו האומן בפחם ולאחרונה בעיפרון את הציורים הרצויים לו, והאומן הותיק — אף ללא רישומי עיפרון או פחם. עתה הגיע זמן 'אלנקש', הפיתוח, בכלים המיועדים לכך, כגון: 'פראץ', 'משלא', 'נקטה', 'מכ'זג' וכדומה. לאחר סיום הפיתוח

רוקנו את החומר שכתוך הצמיד על-ידי חימום קל באש. לאחר שרוקן והרי הוא נקי מכל חומר בתוכו, הלחימו שני חצאי-כדורים הסוגרים את שני קצותיו, והניחו חור או שניים, כדי שכאשר יוחם הצמיד פעם אחרת לא יתפוצץ מחמת הצטברות האדים. ניקו אותו היטב ב'בטחא', הוא חוליים דק מאוד, נקי מכל גרגר-חצץ, כדי שלא יגרום סריטות בצמיד. את ה'בטחא' החזיקו ב'צחפה' של חרס. עתה הגיע תור ה'לאז', 'ד'ר אלכחאל' נותן את אבקת ה'כחאל' על המקומות שרוצה להפחילן, נותן את הצמיד 'פוק אלמג'מרה' על אש קלה, ונופח במפוח בקלילות, מסובב את הצמיד על האש כדי להתיך את האבקה הניתכת בקלות, מוציא את הצמיד להתקרר, מנקהו שוב ב'בטחא', והנה מוכן צמיד נאה ומשובח, ואם תרצה אמור צמיד ניילו.